

Макаренко О.І., аспірант Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, бульвар Тараса Шевченка, 60, Київ, 01032, Україна, email: montekozlo@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5332-3095>

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ НАКОПИЧУВАЛЬНОЇ СКЛАДОВОЇ ПЕНСІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ ПІД ВПЛИВОМ ШОКІВ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ¹

Показано оцінку поточного стану пенсійної системи України та аналіз можливостей і перспектив запуску другого (державного) та розвитку третього (недержавного) рівнів накопичувальної складової пенсійної системи України в умовах активної фази військової агресії з боку Росії. Актуальність роботи зумовлена як критичним станом пенсійної системи України, яка сьогодні не тільки не має можливості виконувати свої функції щодо пенсійного забезпечення громадян у середньо та довгостроковій перспективі, але й є фактично банкрутом. Дослідження є актуальним і з огляду на неодноразові невдалі спроби запуску державної накопичувальної складової пенсійної системи та реформування системи недержавного пенсійного забезпечення. Це зумовлює необхідність наукового осмислення можливостей побудови резиліентної накопичувальної складової пенсійної системи в поточних умовах, що передбачає чітке розуміння викликів і загроз для життєздатності такої системи. Завдяки цьому можливе вчасне усвідомлення та побудова такої моделі пенсійної складової накопичувальної системи, яка дозволить мінімізувати політичні (низька якість державної політики у цій сфері) та матеріальні втрати для учасників пенсійної системи. Метою статті є аналіз та оцінка використання інституційних інструментів для побудови резиліентної накопичувальної складової пенсійної системи України. Новизна дослідження полягає у визначенні інституційних інструментів для побудови резиліентної моделі запуску другого та трансформації третього накопичувальних рівнів пенсійної системи України, що дозволить вирішити комплекс поточних і стратегічних питань: від зменшення навантаження на Пенсійний фонд України в поточних умовах до формування передумов отримання достойного пенсійного забезпечення громадянами нашої країни у майбутньому. Методологія дослідження у статті спирається на використання інформації з відкритих джерел, припущення, експертні міркування та оцінки, досвід побудови накопичувальної складової у різних країнах тощо. Вибір такої методології зумовлений впливом військової агресії Росії на всі елементи життєдіяльності нашої країни, зокрема отримання і формування оперативної та достовірної статистичної інформації.

Ключові слова: пенсійна система, другий рівень накопичувальної складової пенсійної системи, резиліентність, інфляція, дефіцит пенсійного фонду, недержавне пенсійне забезпечення, одниця пенсійного активу, дотації державного бюджету, ЄСВ, чиста вартість активів, індивідуальний пенсійний рахунок.

¹ Стаття підготовлена у рамках НДР "Оцінювання національної соціальної політики у контексті глобальних викликів" (номер держреєстрації 0121U112441).

Makarenko O.I., PhD. student, Ptoukha Institute for Demography and Social Studies NAS of Ukraine, 60, Shevchenko Blvd., Kyiv, 01032, Ukraine, email: montekozlo@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5332-3095>

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF THE ACCUMULATIVE PENSION SYSTEM OF UKRAINE UNDER THE INFLUENCE OF THE SHOCKS OF ARMED AGGRESSION

The author demonstrates the assessment of the current state of the Ukrainian pension system and the analysis of the possibilities and prospects for launching the secondary (state) and development of the tertiary (non-state) levels of the accumulative component of the pension system of Ukraine under the conditions of the active phase of military aggression by Russia. The urgency of the work is due to the critical state of the pension system in Ukraine, which today not only cannot perform its functions regarding the pension provision of citizens in the medium and long term but is bankrupt. The research is also relevant given the repeated unsuccessful attempts to launch the state accumulative component of the pension system and reform the non-state pension provision system. This necessitates a scientific understanding of the possibilities of building an accumulative resilient element of the pension system in current conditions, which involves a clear understanding of the challenges and threats to the viability of such a system. Thanks to this, timely awareness and construction of such a model of the pension component of the accumulation system is possible, which will minimize political (low-quality state policy in this area) and material losses for the pension system participants. The purpose of the article is to analyze and evaluate the use of institutional tools to build a resilient accumulative component of the pension system of Ukraine. The novelty of the research lies in the identification of institutional mechanisms for building a resilient model for the launch of the second and transformation of the third accumulative levels of the pension system of Ukraine, which will allow for solving a complex of current and strategic issues: from reducing the burden on the Pension Fund of Ukraine in the current conditions to forming the prerequisites for obtaining a decent pension for citizens of our countries in the future. The research methodology in the article is based on the use of information from open sources, assumptions, expert opinions and assessments, the experience of building the accumulative component in different countries, etc. The choice of such a methodology is conditioned by the impact of Russia's military aggression on all elements of life in our country, particularly the acquisition and formation of operational and reliable statistical information.

Keywords: *pension system, the secondary level of the accumulative component of the pension system, resilience, inflation, pension fund deficit, non-state pension provision, pension asset unit, state budget subsidies, Single social contribution (SSC), net asset value, individual pension account.*

Поточна ситуація зі станом пенсійної системи України, а також можливостями Пенсійного фонду України, який функціонує на принципах солідарної системи пенсійного забезпечення, дозволяє зробити однозначний висновок про відсутність перспектив щодо збалансованого функціонування солідарної системи у короткостроковій і довгостроковій перспективі з урахуванням експертних прогнозів вітчизняних науковців демографічних тенденцій та змін вікової структури населення [1].

Воєнна агресія Росії суттєво поглиблює кризу формування доходної частини бюджету Пенсійного фонду України та пришвидшує ризик невиконання пенсійних зобов'язань вже у найближчій перспективі. Наявні диспропорції функціонування Пенсійного фонду України нікуди самі по собі не подінуться і потребують вже зараз

термінових комплексних дій, спрямованих на коригування наявних дисбалансів. Особливо важливим є балансування солідарної системи через розвиток накопичувальної складової шляхом застосування інституційних інструментів для резиліентного розвитку накопичувальної складової пенсійної системи.

Основні здобутки дослідників порушеної проблеми представлені у працях Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України [1; 2], Центру Разумкова, консультаційних висновках проєктів під егідою Світового банку в Україні, низки науковців та практиків (зокрема, Д. Леонова, А. Федоренка) тощо [3–12]. Значною мірою вони потребують урахування (актуалізації) шоків для системи пенсійного забезпечення, спричинених зовнішньою збройною агресією, та демографічними дисбалансами внаслідок масштабів відтоку з країни працездатного населення.

Мета статті полягає в з'ясуванні реальності перспектив запуску накопичувальної складової пенсійної системи в Україні в умовах шоків, породжених зовнішньою збройною агресією.

Стан солідарної системи досить чітко характеризують статистичні дані. Дефіцит Пенсійного фонду України у 2022 р. становив 30,3 млрд грн (у 2021 р. – 9,1 млрд грн); видатки Пенсійного фонду України у 2022 р. порівняно з 2021 р. збільшилися на 69,2 млрд грн (+13,3%) – до 590,1 млрд грн (видатки на пенсійні виплати – 584 млрд грн; адміністративні витрати – 6,1 млрд грн). Протягом 2022 року загальні доходи бюджету Пенсійного фонду України становили 620,4 млрд грн. Порівняно з 2022 роком загальні доходи зросли на 108,6 млрд грн, або на 21,2%.

Якщо проаналізувати ситуацію глибше, проблема полягає в тому, що до 2023 р. існувала тенденція до зростання диспропорції між оплатою праці в реальному і бюджетному секторах економіки. Ця тенденція істотно поглибилась у 2023 році. З огляду на падіння економіки у 2022 р., які наводяться Держстатом (29,1%)², ця тенденція тільки прискорила. І тут є важливий і не всім очевидний момент: ЄСВ, який нараховується на фонд оплати праці працівників бюджетної сфери фактично є додатковою скритою (чи прихованою) дотацією з бюджету Пенсійному фонду України. Якщо за кожного найманого працівника в реальному секторі економіки ЄСВ сплачує роботодавець коштами, які отримує в результаті ведення фінансово-господарської діяльності, то за кожного працівника бюджетної сфери ЄСВ сплачує держава, а джерелом цих коштів є податки! Джерелом не прихованих, а прямих дотацій з державного бюджету також є податки. З економічної точки зору відмінності немає, вона є формальною. У цифрах це означає, що фактичні дотації бюджету у 2022 р. склали не 233 млрд грн, а щонайменше 316 млрд грн. З огляду на те, що найвищі пенсії отримують колишні працівники бюджетної сфери (судді, прокурори, силовики тощо), які свого часу мали вищу заробітну плату та яким нараховували більше ЄСВ, стає очевидним глибина та системність проблем солідарної системи пенсійного забезпечення в Україні.

² Коментар Національного банку щодо зміни реального ВВП у 2022 році. Національний банк України. 2023. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/komentar-natsionalnogo-banku-schodo-zmini-realnogo-vvp-u-2022-rotsi>

Станом на 01.01.2023 р. борг Пенсійного фонду України за позиками, які залучалися з Єдиного казначейського рахунку, становив 70,3 млрд грн. Цей борг утворився з 2007 р. по 2014 р., а також у 2020–2021 рр.

Графа доходів “підтримка держбюджету” – це також фактичний дефіцит Пенсійного фонду України. У 2022 р. з держбюджету були профінансовані видатки на підтримку Пенсійного фонду України у сумі 233 млрд грн (у 2021 р. касові видатки держбюджету для перерахування трансфертів до Пенсійного фонду України становили 204 млрд грн).

За даними Пенсійного фонду України, бюджет Пенсійного фонду України у 2023 р. планується в розмірі 768,9 млрд грн, підтримка з держбюджету – 249 млрд грн³.

За 9 місяців 2023 р. ЄСВ отримано 307,7 млрд грн. Водночас загальна сума видатків на пенсійні та інші заплановані виплати за цей же період склала 504,0 млрд грн⁴, а отже, вже на сьогодні можна зазначити – бюджетне коригування щодо збільшення державних витрат неминуче. Ще більш важливим з огляду на частку цього податку в структурі доходів ПФУ є два чинники:

1) перевиконання показника надходження ЄСВ у 2023 р. зумовлено не розвитком економіки, збільшенням робочих місць і заробітної плати в реальному секторі економіки, а значними виплатами військовим (що абсолютно виправдано, з огляду на їх роль у нашій державі);

2) диспропорція у самому підході до нарахування та утримання ЄСВ: максимальна величина бази нарахування єдиного внеску – це максимальна сума доходу застрахованої особи на місяць, що дорівнює п’ятнадцяти розмірам мінімальної заробітної плати, встановленої законодавством, на яку нараховується єдиний внесок⁵. Водночас верхня межа для “спецпенсій” законодавством не встановлена.

З огляду на баланс Пенсійного фонду України, наявна фактична стагнація його діяльності та негайна потреба у вчиненні комплексу дій, спрямованих на усунення негативних тенденцій. Тактично питання може бути вирішено шляхом збільшення пенсійного віку, відміни “спецпенсій”, скорочення видатків тощо. Проте стратегічно вирішити цю проблему без економічного зростання країни сьогодні неможливо.

Отже, дуже важливого значення набуває запуск другого (державного) накопичувального рівня та реформування третього (недержавного) рівня пенсійної системи України.

³ Кабінетом Міністрів України затверджено бюджет Пенсійного фонду України на 2023 рік. Пенсійний фонд України. 2023. URL: <https://www.pfu.gov.ua/2159104-kabinetom-ministriv-ukrayiny-zatverdzheno-byudzheth-pensijnogo-fondu-ukrayiny-na-2023-rik/>

⁴ Огляд основних підсумків роботи Пенсійного фонду України за січень – вересень 2023 року. Пенсійний фонд України. 2023. URL: <https://www.pfu.gov.ua/2160820-oglyad-osnovnyh-pidsumkiv-roboty-pensijnogo-fondu-ukrayiny-za-sichen-veresen-2023-roku/>

⁵ Закон України “Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов’язкове державне соціальне страхування” від 08.07.2010 р. № 2464-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2464-17#Text>

Крім солідарного, першого рівня пенсійної системи в Україні наявний третій (недержавний) та в проєкті другий (державний) рівень пенсійної системи.

Другий (накопичувальний) рівень пенсійної системи України. Другий рівень – накопичувальна система загальнообов’язкового державного пенсійного страхування. Передбачалося, що вона буде введена в дію у 2012 р. Частка обов’язкових пенсійних відрахувань (до 7% від заробітної плати працівника) мала спрямовуватися на персональні рахунки громадян. Ці кошти інвестуватимуться в українську економіку, а інвестиційний дохід збільшуватиме розмір майбутніх пенсійних виплат⁶. Отже, система мала запрацювати з 2012 р.

Але, на жаль, його запуск так і не відбувся. З 2007 р. у Верховній Раді України офіційно було зареєстровано 8 законопроектів, які мали на меті запуск другого накопичувального рівня. І ще декілька версій проєктів обговорювалися депутатами, регулятором та експертним середовищем, але не були узгоджені.

Згідно з аналізом восьми зареєстрованих з 2004 р. законопроектів, які мали на меті запуск другого накопичувального рівня пенсійної системи, основні положення законопроектів представлено у таблиці 1.

Отже, маємо дуже просту і майже незмінну картину: запуск другого накопичувального рівня пенсійної системи в різних варіаціях, але із загальним баченням, пропонувалося та пропонується до цих пір здійснити за допомогою централізованої моделі шляхом створення окремого державного/квазідержавного органу – Накопичувального пенсійного фонду/Пенсійного казначейства.

Учасниками системи стануть громадяни, які на дату запуску не досягнуть 35 років. Наповнення системи відбуватиметься завдяки перерозподілу відрахувань ЄСВ (від 2% до 7%). Управління активами другого рівня мають здійснювати компанії з управління активами (в цьому збігаються всі законопроекти). Основна мета всіх законопроектів полягає саме в наданні можливості управляти пенсійними коштами другого рівня пенсійної системи комерційним компаніям з управління активами.

Отже, йдеться про створення ще одного квазідержавного органу, на кшталт Нафтогазу, який управлятиме другим рівнем пенсійної системи.

Згідно з розрахунками, наведеними у пояснювальній записці до законопроекту № 2683 “Про загальнообов’язкове накопичувальне пенсійне забезпечення” (далі – законопроект 2683), адміністративні витрати на утримання та створення Пенсійного казначейства складають близько 55 млн грн на рік⁷. Водночас адміністративні витрати на утримання Пенсійного фонду України за 9 місяців 2022 р. склали 3,5 млрд грн⁸.

⁶ Пенсійна система України. 2022. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B5%D0%BD%D1%81%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B0_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8

⁷ Пояснювальна записка до проекту Закону України “Про загальнообов’язкове накопичувальне пенсійне забезпечення”. *Верховна Рада України*. 2018. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/20540>

⁸ Звіт про роботу органів Пенсійного фонду України за 9 місяців 2022 року. Пенсійний фонд України. 2022. URL: <https://www.ourboox.com/books/25-10-%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D1>

Таблиця 1

Основні положення законопроектів щодо запуску другого накопичувального рівня пенсійної системи, які розглядались у Верховній Раді України

Механізм накопичення коштів	Відкриття кожному учаснику персонального пенсійного рахунку	У цьому всі проекти єдині щодо бачення накопичувального рівня
Джерело накопичення	Частка ЄСВ або частка ЄСВ + додаткові внески, що сплачуються учасником/ його роботодавцем власними коштами/державою	У цьому всі проекти єдині щодо бачення накопичувального рівня
Вік учасника системи	Особи, які на дату запровадження були молодшими за 35 (останні проекти), 40 (перші законопроекти) років	Вік учасника системи за прогресією законопроектів молодшав, що зумовлено демографічною ситуацією в країні та станом її економіки
Організаційна форма системи забезпечення функціонування	Пенсійний фонд України/Накопичувальний пенсійний фонд/Пенсійне казначейство/недержавні пенсійні фонди/Державне казначейство України	Еволюція законотворців сьогодні повернулася фактично до того, з чого починала: від покладання забезпечення функціонування системи на Пенсійний фонд України, з проміжними варіантами у вигляді створення окремої структури (чергового державного монополіста) у вигляді Накопичувального фонду (тотожного за функціями Пенсійному казначейству) або делегування функцій окремим недержавним пенсійним фондам, або Державному казначейству України
Механізм взаємодії з учасниками системи (адміністрування)	Виконання цих функцій Пенсійним фондом України/створеним централізованим адміністратором/комерційним адміністратором з третього (недержавного) рівня пенсійної системи	Основною законотворчою ідеєю було створення окремих квазідержавних органів (у вигляді окремої юридичної особи), при цьому функції адміністрування є цілком природними для Пенсійного фонду України
Механізм управління коштами системи	Комерційні компанії з управління активами	Одноголосно майже у всіх законопроектах. Мета їх всіх саме у цікавості до цього механізму
Розміри внесків	2–7% від ЄСВ	Основним джерелом передбачався перерозподіл ЄСВ з деякими новаціями у певних проектах у вигляді додавання до ЄСВ власних коштів учасників або їх роботодавців, або пропорційних внесків держави

Джерело: складено автором.

82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D0%B7%D0%B2%D1%96%D1%82_9_%D0%BC%D1%96%D1%81_2022-%D0%B7%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B9-1/

Чи враховують ці ідеї стан, в якому нині перебуває наша країна? Чи можна за умови поточних демографічних та економічних зрушень говорити про ефективність такого шляху – шляху збільшення витрат і видатків?

За прогнозною моделлю фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, за умови продовження бойових дій в Україні до 2025 р. ми матимемо такі показники чисельності населення в Україні (табл. 2).

Таблиця 2

**Прогнозна оцінка середньорічних показників
чисельності населення, млн. осіб**

Все населення			Населення віком 15–70 років			Населення віком 20–64 роки		
2021 р.	2027 р.	2032 р.	2021 р.	2027 р.	2032 р.	2021 р.	2027 р.	2032 р.
41,7	35,6	33,3	30,9	27,4	26,2	26,1	22,3	21,6

Джерело: складено автором за розрахунками фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України.

Прогноз невтішний, особливо з огляду на те, що перепис населення в нашій країні дуже давно не проводився, а отже, база для розрахунку виглядає досить дискусійною.

Невтішність прогнозу поглиблюється з огляду на загальні тенденції уповільнення народжуваності, збільшення смертності та старіння населення, що притаманно всьому світу. У нашому випадку це посилюється військовою агресією Росії та значними обсягами міграції з України.

За підрахунками директора Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України Е.М. Лібанової, у 2022 р. Україну залишило 8,4 млн, а повернулося 7,2 млн громадян (за кордоном залишилося понад 1,2 млн українців). Наші оцінки коливаються від того, скільки ми втратимо (крім громадян України, які вже там – 1,2 млн): близько 500–600 тис., максимум – 5 млн. Максимум – це коли не просто жінки з дітьми не повернуться, але й їхні чоловіки пойдуть до них після закінчення воєнного стану. Ризик є, і він дуже серйозний⁹.

З огляду на те, що за різними оцінками участь у другому накопичувальному рівні передбачається для осіб, яким на дату запуску виповниться не більше ніж 30–35 років, нагальним є оновлення поточних розрахунків участі наших громадян у накопичувальному рівні.

Питання отримання останніх верифікованих даних є надзвичайно важливим та актуальним, оскільки сьогодні аналіз поточного стану перспектив накопичувальної складової можна здійснювати лише на основі експертних розрахунків і відкритих даних [1].

⁹ Директор Інституту демографії України Елла Лібанова: країна може втратити до 5 мільйонів людей не на війні. ТОВ “Креатив груп” – крос-медійна онлайн-платформа. 2022. URL: https://klymenko-time.com/novosti/glava-institutu-demografii-ukrainy-ella-libanova-strana-mozhet-poteryat-do-5-millionov-chelovek-ne-na-vojne/?utm_source=telegram&utm_medium=smm&utm_campaign=novosti_ktime_telegram

Проте навіть використання довоєнних прогнозних даних свідчить про складність не тільки побудови моделі другого рівня накопичувальної системи, але й суттєве обмеження інструментарію для таких дій.

Демографічні припущення для розрахунку прогнозу розвитку загальнообов'язкової накопичувальної системи показано у таблиці 3.

Таблиця 3

Демографічні припущення для розрахунку прогнозу розвитку загальнообов'язкової накопичувальної системи

Варіант прогнозу "середня народжуваність, середня тривалість життя, нульова міграція"				
Назва показника	2023	2030	2040	2050
Все населення	40,793	38,692	35,897	32,955
до 18 років	7,468	6,443	5,522	5,246
18–59 років	23,141	21,979	19,696	16,086
60 років і старше	10,184	10,271	10,678	11,623
Вікова структура, % до всього населення				
Все населення	100	100	100	100
до 18 років	18	17	15	16
18–59 років	57	57	55	49
60 років і старше	25	27	30	35
Населення 60+, % до населення віком 18–59 років	44	47	54	72
Чисельність учасників у солідарній системі, тис. осіб				
Платники внесків (зокрема категорії, за яких внески сплачуються прямим трансфертом з держбюджету)	12,912	12,187	11,294	9,684
Пенсіонери	11,182	11,617	11,676	11,733
Пенсіонери / платники внесків	87%	95%	103%	121%
Очікувана тривалість життя при досягненні пенсійного віку (в середньому жінок і чоловіків)				
Років	19,3	19,9	20,7	21,6

Джерело: складено автором за розрахунками фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України.

Зазначені у таблиці моделі віддзеркалюють хронічні проблеми солідарної системи – старіння та скорочення населення.

Перефразовуючи відомий вислів часів середньовіччя, “для виплати пенсій потрібні три речі: гроші, гроші, і ще раз гроші”, критичний стан економіки України та бойові дії на території нашої країни фактично унеможлиблює варіанти запуску другого накопичувального рівня пенсійної системи в запропонованих форматах.

Другий накопичувальний рівень пропонується запускати коштами першого, тобто солідарної системи. Це не тільки суперечить принципам пенсійного забезпечення (пенсії платяться за рахунок працюючих), але й спричинить суттєві дисбаланси у функціонування першого рівня пенсійної системи, яка переживає не найкращі часи.

Отже, в основу моделі запуску другого накопичувального рівня пенсійної системи мають бути закладені такі принципи:

- збереження рівня надходжень до солідарної системи;
- максимальної оптимізації витрат на запуск і функціонування;
- генерації позитивного сальдо надходжень до державного бюджету.

Третій рівень пенсійної системи України – система недержавного пенсійного забезпечення. У 2004 р. здавалось, що пенсійна система України отримала третє дихання (другий подих системи було вирішено відкласти до кращих часів) у вигляді запуску третього накопичувального рівня добровільної системи недержавного пенсійного забезпечення (недержавних пенсійних фондів, страхових компаній і банківських пенсійних депозитних рахунків).

Якими є здобутки системи недержавного пенсійного забезпечення сьогодні?

Станом на 31.12.2021 р. в Державному реєстрі фінансових установ містилася інформація про 57 недержавних пенсійних фондів (далі – НПФ) та 19 адміністраторів НПФ. Недержавні пенсійні фонди зареєстровано у 9 регіонах України. Найбільша кількість НПФ зосереджена у Києві – 40, або 69% від загальної кількості діючих НПФ¹⁰. Адміністраторами недержавних пенсійних фондів укладено 95 514 пенсійних контрактів. Загальна кількість учасників НПФ становила 890,7 тис. осіб, з яких отримали/отримують пенсійні виплати 90 022 осіб (10% від загальної кількості учасників). Пенсійні виплати (одноразові та на визначений строк) становили 1,368 млрд грн.

Одним із основних якісних показників, які характеризують систему НПЗ, є сплачені пенсійні внески. Сума пенсійних внесків станом на 31.12.2021 р. становила 1,8 млрд грн. Загальна (чиста) вартість активів, сформованих недержавними пенсійними фондами, становила 3,87 млрд грн. Переважними напрямками інвестування пенсійних активів стали державні цінні папери 47,8%, грошові кошти на рахунках у банках 33,3%, облігації підприємств, емітентами яких є резиденти України 9,8%, акції, емітентами яких є резиденти України 1,7%, об'єкти нерухомості 2,8%, облігації внутрішніх місцевих позик 2,9%. Загальний дохід, отриманий від інвестування пенсійних активів, становив 2,4 млрд грн. Середньозважений показник зміни чистої вартості одиниці пенсійних активів на кінець 2021 р. становив 6,18% (за розрахунковий період, який становить 12 місяців від останньої звітної дати – 31.12.2021 р.).

За статистичними підсумками діяльності третього рівня пенсійної системи України, на 18-му році життя ця накопичувальна складова пенсійної системи України так і не стала ані альтернативою та підтримкою солідарному рівню пенсійної системи, ані довгоочікуваним довгостроковим інституційним інвестором в економіку України.

Причинами такого стану третього рівня накопичувальної системи можна назвати:

¹⁰ Аналітичні дані щодо ринку накопичувального пенсійного забезпечення. *Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку України*. 2021. URL: <https://www.nssmc.gov.ua/news/insights/#tab-5>

- складні бюрократичні процедури створення та функціонування недержавних пенсійних фондів;
- відсутність чіткої та зрозумілої мотивації для роботодавців в участі в такій системі;
- відсутність інструментів для ефективного та надійного інвестування пенсійних активів тощо.

Однією з найголовніших проблем, що стоїть на заваді розвитку та функціонуванню третього рівня пенсійної системи, є відсутність реальної мотивації бути учасником недержавного пенсійного фонду.

Нині відсутня заінтересованість в участі в системі накопичення. Кожен учасник недержавного пенсійного фонду ставить собі запитання: “Я маю перераховувати кошти сьогодні, а пенсію отримуватиму через 20–30 років – при цьому мої кошти фактично заморожені – отримати їх (до пенсії) я можу лише при тяжкому стані здоров’я або інвалідності – в чому привабливість такої системи для мене особисто?”.

Кошти в недержавному пенсійному фонді на індивідуальному пенсійному рахунку є власністю учасника, але він дуже обмежений щодо їх використання. З огляду на значний часовий інтервал знерухомлення коштів, наявний високий ризик їх знецінення та втрати. І це крім проблеми “подвійного оподаткування” пенсійних коштів в окремих випадках, значні бюрократичні механізми функціонування НПФ тощо.

Головним є питання ліквідності коштів на індивідуальному пенсійному рахунку для учасника пенсійного фонду – можливості використання хоча б частки цих коштів до моменту виходу на пенсію.

Досвід багатьох країн світу свідчить про те, що одиниця пенсійного активу не є чимось ексклюзивним і новим для використання. Практика обліку коштів на індивідуальних пенсійних рахунках учасників досить поширена. Цей показник може мати різну назву, але за своєю суттю вони є тотожними. Так, у країнах Британської Корони та США¹¹ використовують термін “одиниця”. В Чилі [2] та деяких країнах Південної Америки облік коштів учасників пенсійного фонду здійснюється в “акціях” та “частках”. В Естонії¹² використовується значення “пай”, але всіх їх поєднує одне: по суті розрахунків це є одиниця пенсійного активу, оскільки вартість таких показників визначається шляхом ділення загальної вартості чистих активів пенсійного фонду на загальну кількість одиниць / акцій / часток / паїв. Зміна цього показника в часі дозволяє визначити ефективність роботи пенсійного фонду та оцінити його результати.

Модель, що наявна в Україні, збігається зі світовою практикою як при створенні одиниці пенсійного активу, так і в момент її реалізації – пенсійної виплати.

Назви одиниці пенсійного активу в світовій практиці лише підкреслюють її суть – вимір грошової вартості пенсійних накопичень особи на кожен конкретний

¹¹ Net Asset Value. *Investor.gov*. URL: <https://www.investor.gov/introduction-investing/investing-basics/glossary/net-asset-value>

¹² Value of funds shares/units issued and redeemed. *Estonian Bank. Statistika*. URL: <https://statistika.eestipank.ee/#/en/d/3370/definitions-methodology/3161>

проміжок часу. Виявлено схожості одиниці пенсійного активу з акцією в акціонерному товаристві або часткою в товаристві з обмеженою відповідальністю (табл. 4).

Таблиця 4

Порівняльна характеристика одиниці пенсійного активу та акції

Акція в акціонерному товаристві (АТ)	Одиниця пенсійного активу
Вартість залежить від: – результатів діяльності АТ; – курсу на фондовій біржі	Вартість залежить від: – результатів діяльності пенсійного фонду
Кількість акцій на кожен момент часу є фіксованою	Кількість одиниць на кожен момент часу є фіксованою
При емісії акцій кожна має номінал і цей номінал може змінюватись	При здійсненні пенсійних внесків одиниця пенсійного активу дорівнює 1, подальше збільшення кількості одиниць відбувається за вартістю одиниці пенсійного активу на дату пенсійного внеску
Прості акції дають право на управління АТ	Одиниця пенсійного активу не дає права на управління пенсійним фондом
Акція може бути у власності як юридичної так і фізичної особи	Одиниця пенсійного активу є власністю виключно фізичної особи
Витрати АТ залежать від його діяльності та ефективності управління	Витрати пенсійного фонду переважно мають відсоткові межі

Джерело: складено автором.

Як і в Україні, в країнах, де використовується показник одиниці пенсійного активу, первинним є розрахунок чистої вартості активів фонду.

При порівнянні акцій в акціонерному товаристві та одиниці пенсійного активу зазначалось, що первинним для визначення вартості акцій в акціонерному товаристві є результат діяльності такого товариства. У спрощеному вигляді це: доходи мінус витрати такого товариства.

Важливою при розрахунку чистої вартості активів пенсійного фонду також є ефективність його діяльності – вартості активів, в які інвестовані кошти учасників пенсійного фонду. Результат діяльності пенсійного фонду не можна оцінювати без врахування його витрат. Розрахунок чистої вартості активів здійснюється щоденно на підставі оцінки вартості активів у портфелі пенсійного фонду.

Зокрема, Європейська Комісія наводить визначення вартості чистих активів пенсійного фонду – це ринкова вартість активів фонду мінус його зобов'язання¹³.

Згідно з аналізом міжнародного досвіду функціонування пенсійних фондів, облік пенсійних коштів, що належать кожному з учасників, здійснюється в двох варіантах: 1) облік одиниць пенсійного активу на індивідуальному пенсійному рахунку в аналітичному вигляді (без фізичного зарахування коштів); 2) облік коштів на індивідуальному пенсійному рахунку у вигляді виключно грошових коштів (аналог банківського рахунку).

¹³ New rules for Money Market Funds proposed – Frequently Asked Questions. *European Commission*. 04.09.2013. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/MEMO_13_764

У першому варіанті облік передбачає ведення індивідуальних пенсійних рахунків, що за своєю суттю є *аналітичними рахунками*, на яких обліковуються як одиниці, так і їх грошовий вираз. Умовна сума коштів на таких рахунках змінюється щоденно, залежно від вартості активів. Водночас кількість одиниць пенсійного активу змінюється виключно при пенсійних внесках (кошти діляться на вартість одиниці, та на індивідуальний пенсійний рахунок зараховується певна кількість одиниць і грошових коштів) або при пенсійних виплатах (зворотна операція).

Другий варіант передбачає, що сума коштів на рахунку змінюється за наслідком звітного періоду (місяць, квартал, рік). Згідно зі світовим досвідом, такий формат обліку має історичне коріння та притаманний країнам, в яких накопичувальні пенсійні системи функціонують досить довгий час.

Таким чином, одиниця пенсійного активу через вартість використовується для:

- вимірювання результатів діяльності пенсійного фонду. Це робиться наприкінці певного періоду: місяця, кварталу, року, базуючись на зміні вартості одиниці протягом цього періоду часу. Проте складність і незрозумілість цього інструменту для учасників пенсійного фонду зумовлює досить слабку цікавість до нього. Так, для учасника пенсійного фонду історично більш інформативним з боку оцінки результатів пенсійного фонду є показник доходності у відсотках річних;

- порівняння результатів діяльності пенсійного фонду з іншим фондом. Проте суттєвим зауваженням є те, що для того, щоб порівняння результатів діяльності фонду було коректним, потрібно порівнювати зміну вартості одиниці одного фонду зі зміною вартості одиниці іншого фонду за однаковий період часу.

Отже, аналіз міжнародного досвіду, економічної, технічної та юридичної сутності одиниці пенсійного активу дозволяє дійти висновків:

- одиницю пенсійного активу можна визначити як нематеріальний актив, щодо якого наявний чіткий порядок обліку, розрахунку та зберігання;

- вартість одиниці пенсійного активу розраховується щоденно, вона є похідною від ефективності функціонування недержавного пенсійного фонду;

- у одиниці пенсійного активу є один власник – учасник недержавного пенсійного фонду;

- згідно з визначенням Закону України “Про віртуальні активи”, в Україні одиниця пенсійного активу може бути віднесена до віртуальних активів;

- операції з одиницею пенсійного активу не можуть впливати на ліквідність і вартість активів пенсійного фонду.

Яким чином одиниця пенсійного активу може підвищити ліквідність накопичень? Відповідь на це запитання пропонується отримати через побудову умовної моделі обігу одиниці пенсійного активу, в якій остання розглядатиметься не тільки як аналітично-розрахунковий показник, але й як віртуальний актив.

Законом України “Про недержавне пенсійне забезпечення” встановлено: “пенсійні кошти, що обліковуються на індивідуальному пенсійному рахунку учасника фонду, є власністю такого учасника та використовуються на цілі, визначені цим Законом”.

Інформація про суму накопичених пенсійних коштів, належних кожному учаснику фонду, відображається на індивідуальному пенсійному рахунку учасника фонду, який ведеться в системі персоніфікованого обліку.

Одиницю пенсійних активів закон визначає як показник системи персоніфікованого обліку, який застосовується для визначення суми пенсійних коштів, що належать учасникові пенсійного фонду та обліковуються на його індивідуальному пенсійному рахунку в пенсійному фондні.

Одиниця пенсійного активу, яка обліковується на індивідуальному пенсійному рахунку учасника, є його власністю. Найбільше суть цього активу розкривається у визначенні *віртуального активу – нематеріального блага, що є об'єктом цивільних прав, має вартість та виражене сукупністю даних в електронній формі. Існування та оборотоздатність віртуального активу забезпечується системою забезпечення обороту віртуальних активів. Віртуальний актив може посвідчувати майнові права, зокрема права вимоги на інші об'єкти цивільних прав*¹⁴.

Чи є одиниця пенсійного активу нематеріальним благом, що є об'єктом цивільних прав? Чи має вартість та чи виражена сукупністю даних в електронній формі? Чи може одиниця пенсійного активу посвідчувати майнові права, зокрема права вимоги на інші об'єкти цивільного права? Ствердна відповідь “так” на всі запитання.

Модель передбачає побудову відповідної інфраструктури у вигляді пенсійної торговельно-інформаційної системи (далі – ПТІС), інтерфейсу доступу до системи з боку учасника, інтерфейсу взаємодії між ПТІС та адміністратором пенсійного фонду, інтерфейсу взаємодії між ПТІС та банками тощо.

З огляду на поточний стан розвитку цифрової сфери в Україні, абсолютно безпроблемним є фіксація такої взаємодії за допомогою електронного цифрового підпису. Учасник пенсійного фонду матиме можливість:

– отримати он-лайн послугу з участі у пенсійному фондні шляхом віддаленого укладання пенсійного контракту, зокрема шляхом придбання одиниць пенсійного активу на ПТІС;

– використовувати мобільний додаток, який дозволить ефективно взаємодіяти як з адміністратором (блокування власних одиниць пенсійного активу для продажу), так і з ПТІС (пошук варіантів придбання або продажу одиниць);

– приймати свідоме рішення про укладання пенсійного контракту, спираючись на аналіз агрегованих показників діяльності різних недержавних пенсійних фондів: на порівнянні вартості одиниці пенсійних активів;

– підвищити свою фінансову грамотність шляхом доступу до освітніх програм щодо пенсійної системи України.

Використання такої моделі дозволить підвищити ліквідність пенсійних накопичень кожного учасника і тим самим істотно збільшить привабливість участі в третьому рівні пенсійного забезпечення.

¹⁴ Закон України “Про віртуальні активи” від 17.02.2022 р. № 2074-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text>

Висновки і перспективи подальших досліджень. Поточний стан пенсійної системи України свідчить про її фактичну стагнацію та дефолтність, що зумовлює потребу у вчиненні комплексу дій, спрямованих на усунення негативних тенденцій. Тактично питання може бути вирішено шляхом збільшення пенсійного віку, відміни “спецпенсій”, скороченням видатків тощо. Стратегічно вирішити цю проблему без економічного зростання країни сьогодні неможливо.

Отже, дуже важливого значення набуває запуск і перезавантаження накопичувальної складової пенсійної системи України.

Запуск другого (державного) накопичувального рівня пенсійної системи України не може бути здійснений в моделі, яка за косметичними відмінностями пропонується до запровадження в Україні вже 18 років.

Головними елементами запуску другого рівня в поточній ситуації мають стати:

– превалювання інтересів держави щодо створення моделі запуску системи з найменшими витратами;

– найефективніше використання поточних можливостей наявної інфраструктури з виключенням посередників, які не створюють додаткової вартості для учасників системи;

– активне залучення громадян (насамперед, заробітчан та осіб, які виїхали з України після початку війни) до участі в програмі другого рівня шляхом надання їм зрозумілого та прозорого механізму участі в самостійному формуванні своєї майбутньої пенсії;

– активного використання наявних у державі інформаційно-цифрових платформ.

З огляду на зазначені вимоги, а також розрахунки фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи, модель запуску другого рівня накопичувальної системи України має бути побудована таким чином:

– для всіх громадян України, яким на дату запуску другого рівня виповнилося не більше ніж 35 років, у державній системі Дія відкривається індивідуальний пенсійний рахунок;

– індивідуальний пенсійний рахунок функціонуватиме в режимі аналітичного, тобто на ньому відобразатимуться кошти, що є часткою сплаченого такою особою єдиного соціального внеску; кошти, що є інвестиційним доходом на залишок на індивідуальному пенсійному рахунку за формулою (інвестиційний дохід = інфляція + 1%); кошти, що були добровільно перераховані або власником рахунку, або іншими особами.

Така модель дозволить: уникнути зайвих витрат державного бюджету як на побудову системи адміністрування, так і на додаткові витрати з компенсації втрат солідарного рівня; створити прозорий та зрозумілий механізм участі кожного громадянина в самостійному накопиченні та контролі за власною пенсією; знизить корупційні ризики щодо потенційного управління активами коштами другого рівня накопичувальної складової пенсійної системи України.

Перезавантаження третього (недержавного) рівня пенсійної системи України може бути здійснено шляхом вирішення однієї з основних проблем, які стоять на заваді її

розвитку – створення ліквідності пенсійних накопичень для кожного з учасників недержавного пенсійного фонду.

Ця мета може бути досягнута шляхом іншого погляду на суть і використання одиниці пенсійного активу як віртуального активу, що дозволить отримати: простий і зрозумілий інструмент накопичень та підтримки України для її громадян, які з різних причин покинули її межі; простий і зрозумілий інструмент підтримки батьків та родичів в Україні; простий інструмент для розвитку накопичувальної складової, оскільки використання його значно спрощує бюрократичні процедури функціонування пенсійних фондів; джерело залучення довгострокового інвестиційного капіталу в економіку України.

Список використаних джерел

1. Лібанова Е.М., Позняк О.В., Цимбал О.І. Масштаби та наслідки вимушеної міграції населення України внаслідок збройної агресії російської федерації. *Демографія та соціальна економіка*. 2022. № 2. С. 37–53. <https://doi.org/10.15407/dse2022.02.037>
2. Ткаченко Л. Шляхи подальшого реформування пенсійної системи України. *Вісник Пенсійного фонду*. 2008. № 9 (75). С. 16–17.
3. Основні питання реформування пенсійної системи в Україні. Проект USAID “Трансформація фінансового сектору”. Київ: USAID, Серпень 2018. URL: http://www.fst-ua.info/wp-content/uploads/2019/02/Key-Issues-in-Pension-System-Reform-in-Ukraine_Aug2018_UA.pdf
4. Pensions at a Glance 2017. OECD and G20 Indicators. Paris: OECD Publishing, 2017. URL: http://dx.doi.org/10.1787/pension_glance-2017-en
5. Федоренко А., Леонов Д. Інвестування пенсійних активів: проблеми захисту пенсійних накопичень. *Ринок цінних паперів України*. 2003. № 11–12.
6. Леонов Д. Регулювання недержавних пенсійних фондів: міжнародні принципи та українські реалії. *Ринок цінних паперів України*. 2008. № 3–4. С. 55–78.
7. Альошина Л.Є., Бородіна Н.З. Діяльність недержавних пенсійних фондів на фінансовому ринку. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2011. Вип. 21.8. С. 316–321.
8. Пишуліна О., Коваль О., Бурлай Т. Фінансові, соціальні та правові аспекти пенсійної реформи в Україні. Світовий досвід та українські реалії. Київ: Заповіт, 2017. 456 с.
9. Буряченко О. Пенсійна система в Україні: історія становлення і теоретичні засади розвитку на сучасному етапі національного державотворення. Одеса, 2017. 252 с.
10. Побоча К., Федина В. Пенсійна реформа в Україні очима молоді. Соціально-економічні проблеми і держава. 2019. Вип. 2 (21). С. 201–209. <https://doi.org/10.33108/sep2019.02.201>
11. Недержавне пенсійне забезпечення в Україні: оцінка та рекомендації. Проект USAID “Трансформація фінансового сектору”. Київ: USAID, 2019. URL: http://www.fst-ua.info/wp-content/uploads/2019/07/Voluntary_Private_Pensions_in_Ukraine-Assessment_jul2019_ua.pdf
12. Solange B., Micco A. Documento de Trabajo N 180: Turnover and Regulation: The Chilean Pension Fund Industry. Banco Central de Chile. 2002. URL: <https://www.bcentral.cl/contenido/-/detalle/documento-de-trabajo-n-180>

Отримано 08.09.23 та прийнято 21.09.23

References

1. Libanova, E.M., Pozniak, O.V., Tsybal, O.I. (2022). Scale and Consequences of Forced Migration of the Population of Ukraine as a Result of Armed Aggression of the Russian Federation. *Demografia ta*

sotsialna ekonomika – Demography and Social Economy, 2 (48), 37-57. <https://doi.org/10.15407/dse2022.02.037> [in Ukrainian]

2. Tkachenko, L. (2008). Ways of further reforming the pension system of Ukraine. *Visnyk Pensiinoho fondu – Bulletin of the Pension Fund*, 9 (75), 16-17 [in Ukrainian]

3. The main issues of reforming the pension system in Ukraine. USAID project "Transformation of the financial sector". (2018, August). Kyiv: USAID. URL: http://www.fst-ua.info/wp-content/uploads/2019/02/Key-Issues-in-Pension-System-Reform-in-Ukraine_Aug2018_UA.pdf [in Ukrainian]

4. Pensions at a Glance 2017. OECD and G20 Indicators. (2017). Paris: OECD Publishing. URL: http://dx.doi.org/10.1787/pension_glance-2017-en

5. Fedorenko, A., Leonov, D. (2003). Investment of pension assets: problems of protection of pension savings. *Rynok tsinnykh paperiv Ukrainy – Securities Market of Ukraine*, 11-12 [in Ukrainian]

6. Leonov, D. (2008). Regulation of non-state pension funds: international principles and Ukrainian realities. *Rynok tsinnykh paperiv Ukrainy – Securities Market of Ukraine*, 3-4, 55-78 [in Ukrainian]

7. Alyoshina, L.E., Borodina, N.Z. (2011). Activities of private pension funds of financial markets. *Naukovyi visnyk NLTU Ukrainy – Scientific Bulletin of UNFU*, 21 (8), 316-321 [in Ukrainian]

8. Pyshchulina, O., Koval, O., Burlai, T. (2017). Financial, social and legal aspects of pension reform in Ukraine. World experience and Ukrainian realities. Kyiv: Zapovit [in Ukrainian]

9. Buriachenko, O. (2017). The pension system in Ukraine: history of formation and theoretical foundations of development at the current stage of national state formation. Odesa [in Ukrainian]

10. Pobocho, K., Fedyna, V. (2019). Pension reform in Ukraine through the eyes of young people. *Social'no-ekonomichni Problemi i Derzhava – Socio-Economic Problems and the State*, 2 (21), 201-209. <https://doi.org/10.33108/sepd2019.02.201> [in Ukrainian]

11. Non-state pension provision in Ukraine: assessment and recommendations. USAID project "Transformation of the financial sector". (2019). Kyiv: USAID. URL: http://www.fst-ua.info/wp-content/uploads/2019/07/Voluntary_Private_Pensions_in_Ukraine-Assessment_jul2019_ua.pdf [in Ukrainian]

12. Solange, B., Micco, A. (2002). Documento de Trabajo N 180: Turnover and Regulation: The Chilean Pension Fund Industry. Banco Central de Chile. URL: <https://www.bcentral.cl/contenido/-/detalle/documento-de-trabajo-n-180>

Received on 08.09.23 and accepted 21.09.23